

ADAM WILIŃSKI (Lublin)

Maior trimo

(Granica wieku trzech lat w prawie rzymskim)

W reskrypcie cesarzy Dioklecjana i Maksymiana z roku 294 n. e. zachowanym w Kodeksie Justyniańskim (C. 8,46/47/9) czytamy:

Nec filium negare cuiquam esse liberum senatus consulta de partu agnoscendo ac denuntiata poena, item praeiudicium edicto perpetuo propositum et remedium alimentorum apud praesidem maiori trimo petenti monstratum iure manifesto declarant.

Reskrypt¹ adresowany do kobiety, niejakiej Nikagory, zamieszkałej prawdopodobnie w jednej ze wschodnich prowincji cesarstwa, poucza petentkę o zasadach i środkach prawa rzymskiego, skierowanych przeciw możności swobodnego zaprzeczenia ojcostwa przez męża matki i uchylenia się od alimentacji dziecka. Wspomniane tu *senatus consulta* to SC. *Plancianum* oraz drugie — bez nazwy — z czasów cesarza Hadrian². Przewidują one możliwość wszczęcia przez kobietę będącą w ciąży, rozwiedzioną lub nawet w czasie małżeństwa, specjalnego formalnego postępowania przeciw mężowi (lub jego *patri familias*), prowadzącego do uznania dziecka za swoje przez męża (*agnoscere partum*) i w konsekwencji do zapewnienia dziecku alimentacji. Kobieta może zaniedbać wdrożenia wspomnianego postępowania we właściwym prekluzyjnym terminie lub też mąż może w przepisany sposób uchylić się od *agnoscere partum*; okoliczności te nie przesądzają jednak definitywnie sytuacji prawnej dziecka. I później bowiem możliwa jest pretorska skarga ustalająca, *praeiudicium* reskryptu, wprowadzona prawdopodobnie przez edykt Hadriański — o treści *an As As in ea causa sit, ut a No No agnosci debeat*³. Dokonane w ten sposób ustalenie stanu prawnego dziecka ma znaczenie konstytutywne: w przypadku pozytywnym dziecko staje się *filius familias* (i *suus heres*) ojca. Można więc wtedy pociągnąć ojca do alimentacji dziecka, domagając się ustalenia wysokości alimentów od konsula (w prawie klasycznym), sędziego (w prawie justyniańskim), na prowincji zaś — jak w omawianym reskrypcie — od jej namiestnika. Ten obowiązek

¹ Co do szczegółów tekstu por. R. Taubenschlag, *Das römische Privatrecht zur Zeit Diokletians*, Kraków 1923, s. 142, 144 uw. 12, 157, 233 uw. 5.

² D. 25, 3, 1—3; Paul. Sent. 2, 24, 5—6; Perozzi, *Istituzioni* I, 416; Bonfante, *Corso* I, s. 271; H. Krüger, ZSS, t. 45 (1925), s. 57 i nast.; Taubenschlag, w *Atti d. Congr. intern. di dir. rom.*, Pavia 1934, I, 287.

³ D. 25, 3, 1, 16; Lenel, *Ed. perp.* wyd. 3, s. 311; Declareuil, *Rome et l'organisation du droit*, Paris 1924, s. 127; inaczej, lecz niesłusznie H. Krüger, op. cit.

alimentacji ze strony ojca (*patris familias*) unormowały, co najmniej od II w. n. e., liczne reskrypty cesarskie⁴.

W literaturze naukowej⁵ dotyczącej tej kwestii pomijano dotychczas lub niedostatecznie wyjaśniono znaczenie zwrotu *maiori trimo petenti* w przytoczonym reskrypcie, z którego wynika, że alimentacji można było żądać dopiero wtedy, gdy dziecko ukończyło trzy lata. Jakie jest zatem znaczenie prawne i geneza owej granicy wieku i czy poza powyższym przypadkiem istniała ona w prawie rzymskim?

Trudności wynikają stąd, że omawiany reskrypt jest jedynym źródłem prawnym co do kwestii trzech lat w zakresie alimentacji, poza pewną wskazówką, jaką znajdujemy w jednym z zachowanych testamentów rzymskich⁶, gdzie testator poleca, by z odsetek kapitału... *quodannis alantur pueri... ab annis tribus ad annos XV... puellae ab annis tribus ad annos XIII...*

W innych źródłach prawnych oraz w rzymskiej literaturze nieprawniczej znajduje się ponadto kilka wiadomości co do odmiennego znaczenia granicy wieku trzech lat. Tak więc według Dionizjusza z Halikarnassu i Plutarcha już tzw. ustawy królewskie zawierały pewne postanowienia w tej kwestii. Ustawa Romulusa⁷ zakazywała mianowicie zabijania dzieci poniżej trzech lat (z wyjątkiem ułomnych lub potworków), łącząc z tym zakazem obowiązek alimentacji wszystkich potomków męskich oraz córek pierwotnych.

Ustawa Numy Pompiliusza⁸ nie zezwalała na żałobę po dzieciach nie mających trzech lat. Co do kwestii żałoby podobnie Fr. Vat. 321: *...minores liberi tot mensibus elugeantur, quot annorum decesserint usque ad trimatum; minor trimo non lugetur sed sublugetur*⁹.

Wedle Ulp. Reg. 16, 1a małżonkowie między sobą mogą dziedziczyć z testamentu, m. in. jeśli utracili troje dzieci w wieku od *dies nominum* do lat trzech lub dwoje od lat trzech do dwunastu lub czternastu.

Powyższe skąpe dane¹⁰ pozwalają stwierdzić, że w każdym razie ukończenie przez dziecko trzech lat stanowiło pewien punkt zwrotny w jego życiu; znaczenie

⁴ Wymienione w D. 25, 3, 5; nadto C. 5, 25, 3; C. 5, 25, 4; C. 8, 51, 2.

⁵ Albertario *Sul diritto agli alimenti* (Studi I, s. 251); Bonfante, Corso I, Taubenschlag, *Die Alimentationspflicht im Rechte der Papyri* (St. Riccobono I, 507); Sachers, *Das Recht auf Unterhalt in der römischen Familie der klassischen Zeit* (Festschr. Fr. Schulz, I, 310); G. Longo, *Contributi di critica esegetica*, I, *Sul diritto agli alimenti*, Ann. Univ. di Macerata, t. 17 (1948), s. 215. — O wieku trzech lat jedynie Glück, *Ausführliche Erläuterung der Pandecten...*, t. 28, s. 63; H. Krüger, op. cit.

⁶ Riccobono, Baviera, Ferrini, Furlani, Arangio-Ruiz, *Fontes* III, s. 168.

⁷ Riccobono..., *Fontes* I, s. 6.

⁸ Riccobono..., *Fontes* I, s. 12.

⁹ Na czym polegał ów *sublugetus* — nie wiadomo, por. Kübler w *Pauly-Wiss. Realenz.*, t. XIII, s. 1700—1701.

¹⁰ Także w literaturze papirologicznej nie znajdujemy wzmianki o granicy trzech lat, w szczególności czy wspomniana tam *μελλοκομία* pozostaje w jakimś związku z tym wiekiem, por. Taubenschlag, *Law* 1944, s. 111; tenże ZSS, t. 37 (1916), s. 195, 225; P. Meyer, ZSS, t. 48, s. 602.

dziecka od tej chwili wzrasta, co znajduje swój wyraz w przytoczonych przepisach prawnych. W szczególności od tej chwili dopiero staje się wymagalnym ciężący na ojcu (*pater familias*) obowiązek utrzymania dziecka. Wniosek taki można wysnuć z omawianego reskryptu C. 8, 46/47, 9, aczkolwiek, jak wspomniano, pozostałe źródła prawne dotyczące alimentacji nie zawierają co do tej kwestii żadnej wzmianki. Przyczyną tego milczenia źródeł jest bowiem prawdopodobnie okoliczność, że znaczenie granicy trzech lat dla kwestii alimentacji było dla społeczeństwa rzymskiego tak oczywiste, iż nie wymagało żadnych wyjaśnień. Mianowicie wedle zwyczajów i poglądów rzymskich okres karmienia dziecka przez matkę lub *nutrices* trwał właśnie od lat trzech.

Istnienie takiego powszechnego zwyczaju poświadczają niektóre teksty literatury nieprawniczej, omawiające rozwój naturalny i wychowanie dziecka, np. Macr. comm. in somnum Scip. 1, 6, 69... *post quinquies septem (scil. menses) incipit lac nutricis horrescere, nisi forte ad patientiam longioris usus continuata consuetudine protrahatur...*, lub Quint. Inst. orat. 1, 1, 16... *Chrysippus... quamvis nutricibus triennium dederit, tamen ab illis quoque iam formandam quam optimis institutis mentem infantium iudicat.*

Nawet Soranus z Efezu, sławny w czasach Trajana i Hadriana lekarz ginekolog, jakkolwiek w dziele swym *Gynaeciorum libri IV* głosił poglądy jak najbardziej na owe czasy naukowe i racjonalistyczne, był zdania, że stopniowe i powolne odzwyczajanie dziecka od pokarmu naturalnego należy rozpocząć dopiero około trzeciego lub czwartego półrocza życia¹¹.

To przejście dziecka na stały pokarm, a zatem na utrzymanie przez ojca (*pater familias*) było prawdopodobnie — przynajmniej w czasach Varrona — związane z jakąś uroczystością rodzinno-sakralną, o czym informuje gramatyk Aelius Donatus (IV w n. e.)... *legitur apud Varronem initiari pueros Eduliae et Poticae divis edendi et potandi..., ubi primum a lacte transierint*¹².

W wieku do lat trzech zatem wobec alimentacji pokarmem naturalnym domaganie się utrzymania od *patris familias* było bezprzedmiotowe; troska o utrzymanie dziecka w tym wieku należała faktycznie do matki (*nutrix*). Kwestia ta dotyczyła ojca tylko pośrednio, o tyle że ponosił on *onera matrimonii*, dopóki trwała wspólnota małżeńska. Z punktu widzenia alimentacji dziecko stawało się w rodzinie dopiero z ukończeniem trzech lat odrębną jednostką (osobą), do której utrzymania można było, w razie potrzeby, zmusić ojca (*patrem familias*). Potrzeba wcześniejszego ustalenia i ewentualnej egzekucji alimentacji od ojca (*patris familias*) mogła zajść jedynie wtedy, gdy w razie ciąży matki — w przypadku rozwodu lub nawet w czasie trwania małżeństwa — groziła możliwość zaprzeczenia małżeńskiego pochodzenia dziecka. Sytuację tę normowały osobno wspomniane na wstępie *senatus*

¹¹ Sorani *Gynaeciorum libri IV*, ed. I. Ilberg, Lipsk-Berlin 1927, (*Corpus medicorum graecorum* t. IV), s. 86.

¹² Ael. Don. Ter. Phorm. 1, 1, 15. Podobnie Non. Marc. Comp. doct., p. 108, 15... Varro, Cato vel de liberis educandis: cum primo cibo et potione initiarent pueros, sacrificabantur ab edulis Edusae, a potione Potinae nutrici. Por. Peter, art. Indigumenta w Roscher, Ausführl. Lexikon d. griech. u. röm. Mythologie, 1890, zesz. 16; s. 197.

consulta, mające jednak charakter tylko tymczasowych środków zaradczych administracyjnych.

Przedstawiony wyżej pogląd o znaczeniu granicy trzech lat dla kwestii alimentacji znajduje także potwierdzenie w późniejszym rozwoju w prawie bizantyńskim. Szczególnie jasno owo znaczenie sformułowane jest w *Αἰ Ποπαῖ*, c. 26, 7 (prawdopodobnie z VII w. n. e.): 'Ο παῖς τὸν πατέρα τριετὴς γυνόμενος ἀπαίτει διατροφάς¹³.

Reasumując — granica wieku trzech lat, ściśle związana z rzymskimi poglądami na rozwój naturalny dziecka, miała istotne znaczenie w prawie rodzinnym (obowiązek alimentacyjny), a także odgrywała pewną rolę w przepisach dotyczących żałoby oraz w prawie spadkowym, a to w kwestii usunięcia ewentualnej *incapacitatis* małżonków, dziedziczących po sobie z testamentu.

Czy poza tym ukończenie trzech lat miało jakieś znaczenie w rzymskim prawie osobowym lub majątkowym? Kwestia ta wiąże się z zagadnieniem zdolności do czynności prawnych dziecka tudzież kresu wieku *infantiae* w najdawniejszym prawie rzymskim. Trzeba mianowicie wziąć pod uwagę możliwość, że w pierwotnym prawie rzymskim opartym na formalistyce słownej, granica wieku trzech lat, będąca też kresem *infantiae* w dosłownym znaczeniu tego terminu, mogła stanowić zarazem początek pewnej ograniczonej zdolności do czynności prawnych dziecka *sui iuris tutore auctore*¹⁴. W związku ze stopniowym rozwojem rzymskiego prawa majątkowego w kierunku uwzględniania woli stron, co stwarzało konieczność zrozumienia treści czynności prawnej przez dziecko, granica wieku *infantiae* przesunęła się w prawie klasycznym — jeśli przyjmiemy pogląd *S o l a z z i e g o*¹⁵ — do lat pięciu, w późniejszym zaś prawie do lat siedmiu. W świetle tego przypuszczenia widoczne w omówionych wyżej źródłach znaczenie wieku trzech lat należałoby uważać jedynie za pozostałość czy ślad pierwotnie obszerniejszej roli, jaką ta granica wieku odgrywała w najdawniejszym prawie w zakresie zdolności do czynności prawnych dziecka.

Z braku źródeł naszkicowana tu koncepcja musi jednak pozostać tylko hipotezą.

KATEDRA PRAWA RZYMSKIEGO UMCS.

Adam Wiliński (Lublin)

MAIOR TRIMO

LA LIMITE D'ÂGE DE TROIS ANS DANS LE DROIT ROMAIN

R é s u m é

L'expression *maiori trimo petenti* du rescrit de Dioclétien et de Maximilien de l'an 294 (C. 8, 46/47, 9, nous permet d'inférer que toute action en justice, exigeant du père (*pater familias*) l'alimentation de l'enfant, était possible alors seulement

¹³ J. Zepos i P. Zepos, *Ius graecoromanum*, Ateny 1931, t. III, s. 318. Por. również Bas. 31, 2, 10 (Heimb. III, 516). Także prawo kanoniczne uznaje znaczenie wieku trzech lat dla kwestii alimentacji.

¹⁴ Np. jeśli chodziło o zawarcie stypulacji (*sponsio*).

¹⁵ *S o l a z z i*, *L'età dell' „infans“*, w BIDR, t. 49—50, 1947, s. 354.

que l'enfant avait atteint l'âge de trois ans (cf. H. Krüger, ZSS, v. 45, p. 57 seqq.) Dans l'un des testaments romains également (Riccobono, Fontes III, p. 168), le testateur stipule que les enfants jouiront de la fondation alimentaire à partir de l'âge de trois ans (jusqu'à l'âge de la maturité). Quoique d'autres sources de droit ne contiennent pas de mentions relatives à la limite d'âge de trois ans dans les revendications alimentaires, néanmoins l'opinion que nous venons de formuler paraît suffisamment fondée, surtout à la lumière des données que procurent certaines sources littéraires. Il résulte de ces sources que suivant la coutume et l'opinion romaines, la période où l'enfant était nourri par les *nutrices*, respectivement par la mère, durait précisément trois ans (cf. Macr. comm. in somn. Scip. 1,6 69; Quint. Inst. orat. 1, 1, 16; Soranus d'Ephèse, Gynaecioruml. IV, ed. I. Ilberg, Berlin 1927, p. 86). Le passage de l'enfant à la nourriture et à l'entretien constant du père (*pater familias*) était lié probablement à une cérémonie de caractère familial et religieux (cf. Ael. Donat. Ter. Phorm. 1, 1, 15; Non. Marc. Comp. doct. II s. v. „Edusa”).

Ainsi jusqu'à l'âge de trois ans, les soins directs concernant l'entretien de l'enfant, vu sa nourriture consistant en aliments naturels, appartenaient effectivement à la mère (*nutrix*). Cette question n'intéressait le père qu'indirectement, et pour autant qu'il avait à supporter les *onera matrimonii* aussi longtemps que durait la communauté entre époux. C'est seulement après avoir atteint l'âge de trois ans que l'enfant devenait, pour ce qui est de l'alimentation, sujet (personne) distinct, dont l'entretien pouvait, en cas de besoin, constituer une obligation pour le père (*pater familias*). La nécessité d'exiger du père plus tôt l'alimentation pouvait avoir lieu uniquement, lorsque en cas de grossesse de la mère et de divorce (ou même pendant la durée du mariage) on pouvait envisager la possibilité de contester la légitimité de l'enfant. Cette situation exceptionnelle était réglée séparément par les *senatus-consultes* *Plautianum* et ceux d'Adrien, possédant toutefois le caractère de mesures administratives préventives, temporaires (cf. D. 25, 3, 1—3; Paul. Sen. 2, 24, 5—6; C. 8, 46/47/, 9). Le droit byzantin reconnaissait aussi, dans toute sa plénitude, la signification mentionnée des trois ans de l'âge de l'enfant pour la réalisation des revendications concernant l'alimentation (cf. c. 26. 7: Bas. 31, 2, 190), et plus tard également le droit canonique.

Plusieurs sources juridiques et littéraires, nous fournissent des informations sur une certaine importance attribuée à la limite d'âge de trois ans en dehors du domaine de l'alimentation, surtout en ce qui concerne le plus ancien droit romain. Ainsi la loi dite de Romulus (Riccobono, Fontes I, p. 6) aurait contenu l'interdiction de tuer les enfants ayant moins de trois ans, tandis que la loi dite de Numa Pompilius (Riccobono, Fontes I, p. 12) — l'interdiction de porter le deuil des enfants de cet âge. Une prescription analogue en ce qui concerne le deuil est insérée dans Fr. Vat. 321 (*minor trimo non lugetur, sed sublugetur*). D'après Ulp. Reg. 16, 1a, les époux peuvent succéder l'un à l'autre par testament, entre autres: s'ils ont perdu trois enfants de l'âge de *dies nominum* à trois ans, ou deux enfants de l'âge de trois à douze, respectivement à quatorze ans.

Il résulte de ces données que les trois ans révolus de l'enfant étaient considérés en tout cas comme tournant dans sa vie, possédant aussi une certaine portée juridique limitée.

On ne peut guère exclure l'éventualité — ne pouvant être vérifiée faute de sources — que cette portée consistue en réalité une faible trace du rôle, originairement plus ample, joué par la limite d'âge de trois ans dans le plus ancien droit romain en ce qui concerne la capacité juridique de l'enfant. Dans ce droit, fondé sur le formalisme verbal, les trois ans révolus pouvaient constituer la début

de la capacité juridique limitée de l'enfant *sui iuris tutore auctore attendu* que celui-ci sortait alors du *stadium infantiae* au sens strict de ce terme. En rapport avec le développement graduel du régime des biens dans le droit romain, menant au respect de la volonté des parties — ce qui créait la nécessité de la compréhension par l'enfant de la teneur de l'acte juridique —, la limite d'âge de *l'infantiae* était passée dans le droit classique — ainsi que l'a démontré Solazzi (BIDR, v. 49—50, p. 354) — à cinq ans, et dans le droit ultérieur — à sept ans.